

## 'Onopgeefbaar verbonden' – Oorsprongen van het Israëlargument in de kerkorde van de PKN

*Gert van Klinken*

### **Inleiding**

Dat een kerk haar relatie met het Jodendom expliciet vermeldt in de kerkorde is niet vanzelfsprekend. Wanneer we ons beperken tot de twee calvinistische voorlopers van de huidige PKN kwam dat rond 1900 bij geen van beiden voor. De Gereformeerde Kerken in Nederland beschik ten vanaf 1896 over een bij besluit van de generale synode georganiseerde Jodenzending, die onder toezicht van kerkelijke deputaten werd uitgeoefend. Van een vermelding van het joodse volk in de kerkorde was echter evenmin sprake als in het in 1816 ingevoerde reglement van de Nederlandse Hervormde Kerk. Anders dan in het geval van het gereformeerde deputaatschap bestond bij de hervormden geen permanent orgaan op dit terrein.

Dat veranderde toen in 1942 door de hervormde synode de Raad voor de verhouding van Kerk en Israël werd opgericht, waar twee eerdere private verenigingen voor jodenzending opgingen: de Nederlandse Vereniging voor Israël en Elim. De Raad voor Kerk en Israël, zoals het nieuwe orgaan doorgaans genoemd werd, kwam dus voort uit een zendingsachtergrond. Voor de joodse reactie op kerkelijke uitspraken over Israël is dat van belang: tot in de jaren dertig waren hervormde en gereformeerde uitlatingen zonder uitzondering missionair. Joden werden opgeroepen zich te bekeren tot Jezus Christus. Voortbouwend op het werk van theologen als K.H. Miskotte (gepromoveerd op Het Wezen der Joodsche Religie in 1932) en onder de indruk van de ernst van de jodenvervolging door het nazisme, kreeg de hervormde Raad daarentegen een andere doelstelling. De christelijke boodschap bleef dezelfde, maar naar het jodendom toe werd die niet langer gecommuniceerd in een monoloog. Er werd een 'gesprek' nagestreefd, in het bijzonder over de inhoud van de Hebreeuwse Bijbel. Het gesprek zou met respect worden gevoerd, tussen gelijkwaardige partners. Al zou de een de ander wel degelijk proberen te overtuigen, de bedoeling was dat de dialoog vriendschappelijk gevoerd zou gaan worden.

### **Fundamenten en Perspectieven (1949) en de nieuwe hervormde kerkorde (1951)**

Miskotte had in 1939 gesteld dat de fundamentele tegenstelling niet die was tussen de kerk en al wat daarbuiten was, maar die tussen de natuurlijke heidense mens en Gods openbaring op de Sināï ( Edda en Tora ). Dat betekende dat het jodendom, als volk waaraan de Tor a geopenbaard was, fundamentele vragen stelde aan de kerk. De kernwoorden van de Schrift vormden een 'bijbels ABC', dat behalve door de kerk ook (en al eerder) door het jodendom gerepresenteerd werd in de wereld. Net als Karl Barth in diens Kirchliche Dogmatik sprak Miskotte van de ene gemeente Gods, die christenen en joden omvatte. De verhouding tot Israël behoorde daarmee thuis in het belijden van de kerk. Miskotte had met Hendrikus Berkhof een groot aandeel in de totstandkoming van de proeve van belijden Fundamenten en Perspectieven van Belijden , die in 1949 door de hervormde synode werd aanvaard. Kerk en Israël waren bestemd om één te zijn: 'De gemeente van Jezus Christus is niet volgroeid, noch is het Koninkrijk Gods tot volle openbaring gekomen, zolang niet Israël, op de tijd en wijze bij God bekend, tot zijn Messias is teruggebracht.' Dit moest in het gesprek met het joodse volk betuigd worden; gesprek waarin de joodse partner en eigen zelfstandige stem had. De verhouding van Kerk en Israël was kortom niet lineair (zoals in de klassieke vervangingstheologie, waarin de kerk zich als 'nieuw Israël' beschouwde), maar

dialectisch. De kerk bleef een 'wachtende gemeente', onvoltooid zolang Israël zich niet met haar had verenigd. Met nadruk werden zowel de verkiezing (artikel 3) als heden en toekomst van Israël vermeld (art. 17). De theologie van Fundamenten en Perspectieven kreeg zo een heilshistorisch karakter. De geschiedenis, inclusief die van Israël, vormde het veld van Gods bevrijdende handelen. Al het bestaande werd daardoor onder kritiek gesteld. Inclusief het zionisme overigens, dat volgens Miskotte ook een 'aanvechting' kon worden (De kern van de zaak, zie overdruk in VW 11). De urgentie daarvan werd nog groter door het belang van het Oude Testament, dat volgens Arnold van Ruler de eigenlijke Bijbel vormde. Zonder de joodse Schriften kon de kerk zichzelf niet verstaan. Het belang van dit alles was zo groot dat in de in 1951 2 ingevoerde kerkorde van de Nederlandse Hervormde Kerk het gesprek met Israël voorafging aan zending en evangelisatie.

### **Israël en de Kerk**

Van daadwerkelijke dialoog kwam in de jaren vijftig nog niet heel veel terecht, het bleef bij kleine groepjes liefhebbers in bij voorbeeld het 'Amsterdams gesprek'. De joodse overlevenden hadden wel andere zaken aan hun hoofd, en hadden bovendien moeite om het hervormde gesprek te onderscheiden van de gereformeerde Jodenzending waarin zij in het dagelijks leven veel vaker geconfronteerd werden. Toch betekende het gesprek, en de verankering daarvan in de kerk, een enorme stap vooruit. Hier manifesteerde zich een kerk die zich zelfbewust oriënteerde op de Schrift en die juist daardoor openstond voor dialoog. Een volgend blijk daarvan was de studie Israël en de Kerk, die de Raad in 1959 in opdracht van de synode deed uitgaan. Christendom was geworteld in jodendom. God had zich geopenbaard in Oud en Nieuw Testament. Daarom werd een onderscheid gemaakt tussen enerzijds Kerk en Israël en anderzijds alle andere religies op de wereld, die onder de noemer 'natuurlijke religie' vielen en onder wie zending wél werd voortgezet. Opvallend was verder dat ook de staat Israël nu nadrukkelijk werd opgenomen in het heilshistorische raamwerk. Die staat, zo werd gezegd, vormde een drievoudig teken: van christelijke onmacht om de moord op zes miljoen joden te voorkomen, van Gods blijvende verbond met Israël en van een concrete mogelijkheid om die joodse verkiezing gestalte te geven.

### **Israël. Volk, land en staat**

De door de hervormde synode vastgestelde 'handreiking' Israël. Volk, land en staat trok deze lijnen nog iets verder door. De status van de joden als verbondsvolk impliceerde een even unieke verbinding met het beloofde land, concreet en geografisch. Dit kwam overeen met wat de Duitse dogmaticus Friedrich-Wilhelm Marquardt in 1964 geschreven had in diens Bedeutung der biblischen Landverheissungen für die Christen: wie de blijvende verkiezing van Israël erkende, diende dat ook te doen met het joodse recht op het land. De gave van het land was tevens een opgave om recht te doen, ook aan de andere bewoners van het land. Aan de onverbreekelijke band tussen volk, staat en land van Israël deed dit echter niet af. Kritiek op Israël en de Kerk was vooral van joodse zijde gekomen, waar men moeite had om de hoop dat Israël ooit messias Jezus zou vinden te verbinden met een werkelijk gelijkwaardig gesprek. Ditmaal klonken de bedenkingen vooral van christelijke zijde. De critici zeiden niet te begrijpen waarom zij in de discussie over de rechtsaanspraken van de Palestijnse vluchtelingen bij voorbaat gebonden zouden moeten zijn aan deze in Nederland uitgevaardigde synodale handreiking. Ze verwezen daarbij naar het centraal comité van de Wereldraad van Kerken, dat in 1969 in Canterbury had uitgesproken dat ook het Palestijnse recht legitieme rechten bezat, en dat die rechten in het christelijke spreken over Israël en Palestina meegewogen zouden moeten worden. Anders dan Ellen Flesseman – Van Leer in haar bekende 'retractio' bleef Berkhof Israël. Volk, land en staat op hoofdlijnen verdedigen. De Raad besloot echter om in 1977 een nieuwe instructie op te stellen voor zijn theologisch adviseur in Jeruzalem, Coos Schoneveld. Naast het bevorderen van het gesprek van Kerk en Israël werd hem nu ook opgedragen om zich in te spannen voor 'betere communicatie en begrip tussen joden, christenen en moslims'.

## **God met Ons**

Tot dusver was het in protestants Nederland steeds de Nederlandse Hervormde Kerk geweest die het voortouw nam in de vernieuwing van de relatie van Kerk en Israël. In 1980 was het evenwel de generale synode van de Gereformeerde Kerken in Nederland, die een radicale nieuwe koers gingen varen. De GKN hadden in de jaren zestig definitief afscheid genomen van hun Jodenzending, en waren enthousiast gaan deelnemen aan het gesprek van Kerk en Israël. Exegetisch sloegen zij echter een nieuwe weg in. De handreiking God met Ons noemde de Bijbel een boek van mensen, géén op bovennatuurlijke manier door God gegeven openbaring. De waarde ervan bestond uit een geloofsgetuigenis. Dat was niet hetzelfde als een feitelijk accuraat geschiedenisboek of als een voorspelling van de toekomst. De staat Israël speelde in de gereformeerde handreiking geen rol van betekenis. Dat was geen toeval. In God met Ons verloor de eschatologie haar concrete karakter. De bijbelse landbeloftes, ook die in Genesis, moesten volgens God met Ons contextueel en als exponent van hun eigen tijd gelezen worden. Ze hielden daarmee op een geldig argument te zijn in een eigentijds politiek conflict.

Zonder daarbij expliciet te verwijzen naar de staat werd de relatie met het volk Israël op de volgende manier verwoord in de in 1991 gewijzigde kerkorde van de Gereformeerde Kerken in Nederland, artikel 93 -1: 'De kerken zijn geroepen gestalte te geven aan de onopgeefbare verbondenheid van de gemeente van Christus met het volk Israël en te zoeken naar gelegenheid voor Joden en christenen tot wederzijds getuige zijn.'

## **Naar de kerkorde van de PKN**

Intussen was het proces ingezet dat op termijn zou leiden tot hereniging van NHK en GKN in PKN. In de jaren negentig gingen de Hervormde Raad voor de verhouding van Kerk en Israël (NHK) en het gereformeerde deputaatschap voor Kerk en Israël (GKN) samen in het Samen op Weg -orgaan voor Kerk en Israël (thans Protestantse Raad voor Israël) . Opmerkelijk is dat deze Raad krachtig vasthield aan de basisprincipes van de hierboven besproken hervormde verklaringen tussen 1949 en 1970, én aan de gereformeerde formulering van 1991. Een stimulans hierbij was de bloei van de vakgebieden Oude Testament en Judaïca in het theologische curriculum. Als intensief bijbelhistorisch onderzoek ié ts had aangetoond, dan was het wel de oorsprong van het christendom in het Jodendom. Van Ruler had gelijk gekregen: zonder het jodendom kon het christendom zichzelf niet verstaan. Dat betrof meer dan historische achtergronden. Gesprek over een joodse Bijbel impliceerde de ontmoeting met het levende joodse volk. In het vertrouwen dat het verwachte Koninkrijk van God, van vrede en gerechtigheid, aan alle volken der wereld t en goede zou komen. In 2002 werd de kerkorde vastgesteld, die z ou gaan gelden voor de te vormen Protestantse Kerk in Nederland. In het openingsartikel komt de band met Israël als volgt ter sprake:

De Protestantse Kerk in Nederland is overeenkomstig haar belijden gestalte van de ene heilige apostolische en katholieke of algemene christelijke Kerk die zich, delend in de aan Israël geschonken verwachting, uitstrekt naar de komst van het Koninkrijk van God. De kerk is geroepen gestalte te geven aan haar onopgeefbare verbondenheid met het volk Israël. Als Christusbelijdende geloofsgemeenschap zoekt zij het gesprek met Israël inzake het verstaan van de Heilige Schrift, in het bijzonder betreffende de komst van het Koninkrijk van God.

Een onopgeefbare verbondenheid dus, met het levende volk Israël. In artikel 1, lid 7 van de Kerkorde van de PKN is de formulering over genomen:

'De kerk is geroepen gestalte te geven aan haar onopgeefbare verbondenheid met het volk Israël'.

Het 'gesprek met Israël' wordt als volgt uitgewerkt in artikel 2 van Ordinantie 1 over het belijden:

- Het onderzoek van de Heilige Schrift ten aanzien van de vragen met betrekking tot Israël te bevorderen;
- Leiding te geven aan de verdieping en verbreding van het inzicht van de kerk in de weg van God met Israël en het gesprek met Israël;
- Het inzicht in en de bestrijding van antisemitisme te bevorderen;
- De gemeenten toe te rusten tot de ontmoeting met Israël;
- De aandacht voor de plaats van Joodse leden van de kerk te bevorderen;
- De arbeid ten behoeve van Israël in de verschillende geledingen van de kerk te coördineren.

### **Kritische vragen**

Daarbij functioneert de Protestantse Raad voor Kerk en Israël als een adviesorgaan van de generale synode op dit terrein. De IP -nota van 2003 en de herschreven versie daarvan van 2008 (met nog steeds heilshistorische benadering) bedoelen enige beleidskaders aan te geven. Gemakkelijk is dat niet. De kritiek van 1969 en 1970 is eigenlijk nooit gaan liggen. Het artikel over Israël in de PKN -kerkorde moet zich bovendien verweren tegen de tegenwerping dat de exclusiviteit aan jodendom en christendom als ontvangers van Gods openbaring binnen de meeste protestantse kerken allang niet meer vanzelfsprekend is. Ook met de andere wereldreligies wordt nu immers de dialoog gezocht. Van Joodse zijde wordt vooral opgemerkt dat men niet langer weet waar men aan toe is. Het Centraal Joods Overleg sprak in 2010 bezwaar uit tegen een in dat jaar door het moderamen van de PKN verzonden open brief aan de ambassadeur van Israël, waarin de 'afscheidingsbarrière' rond Palestijns gebied strijdig genoemd werd met het internationaal recht. Onopgeefbare verbondenheid met Israël stuitte op grenzen, die een heldere omschrijving van deze term bemoeilijkt. Duidelijkheid valt momenteel vooral te verwachten vanaf de flanken van de PKN. De Gereformeerde Bond, het Confessioneel Gereformeerd Beraad en het Evangelisch Werkverband brengen in 2011 het manifest *Onopgeefbaar Verbonden* uit, waarin zij vasthouden aan speciale plaats van Israël in Gods heilsplan en daarmee tevens aan de handreiking van 1970. Bezwaar wordt uitgesproken tegen die vormen van bevrijdingstheologie die Israëls positie als uitverkoren volk en daarmee tevens de landbelofte ontkennen. Daartegenover staat een linkerflank van de PKN, die op een dialoog hoopt aan de hand van universele principes, zonder daarbij een bijzondere band te postuleren met één specifiek volk. Het op één lijn brengen van de verschillende visies binnen de PKN zal moeilijk zijn. Tot het zover is, heeft de roep om verheldering een punt: de betekenis van het kerkorde- artikel over de onopgeefbare verbondenheid hangt momenteel vooral af van de protestant aan wie je het vraagt.

Met dank aan Dineke Houtman en Rinse Reeling Brouwer voor hun commentaar op de eerste versie.

Enige literatuur:

*Kerkorde van de Protestantse Kerk in Nederland inclusief de ordinanties, overgangsbepalingen en generale regelingen (bijgewerkt tot 2013)*, uitgegeven door de generale synode van de Protestantse Kerk in Nederland, Zoetermeer 2013.

*De PKN en Israël. Beknopte geschiedenis van een relatie*. Uitgave werkgroep vanuit Jeruzalem, Soest 2013. M. van Campen en G.C. den Hertog, *Israël, volk, land en staat. Terugblik en perspectief*, Zoetermeer 2005. Gert van Klinken, *Christelijke stemmen over het jodendom. Zestig jaar Interkerkelijk Contact Israël (ICI), 1946 - 2006*, Delft 2009.

Arjan Plaisier en Klaas Spronk (red.), *Meervoudig verbonden. Nieuwe perspectieven op vragen rond kerk, Israël en Palestijnen*, Zoetermeer 2012